

MAANDBLAD VAN „OUD-UTRECHT”

VEREENIGING TOT BEOEFENING EN TOT VERSPREIDING VAN
DE KENNIS DER GESCHIEDENIS VAN UTRECHT EN OMSTREKEN

1 JULI
1938

ONDER REDACTIE VAN:
G. A. EVERS

13^e JAARGANG
N° 7

UITGAVE DER VEREENIGING. ADRES: VAN SPEIJKSTRAAT 20

HOOGELAND EN WILHELMINAPARK.

Twee belangrijke besluiten nam de gemeenteraad een halve eeuw geleden: 13 December 1887 werd besloten tot aankoop van het buitengoed het Hoogeland en bijbehorende gronden, en 20 December 1888 tot aankoop van het Oudwijkerveld, met aanvaarding van de voorwaarde daar een wandelpark aan te leggen.

Er was verschil in grootte en in prijs: het Hoogeland kwam in bezit der gemeente voor f 260.000.— en was ongeveer 9 H.A. groot, — het Oudwijkerveld kostte f 37000.— en had een uitgestrektheid van ruim 11½ H.A.

De aankoop van het Hoogeland werd voorbereid in een geheime zitting van den gemeenteraad, waarna openbare behandeling plaats had. Er waren — natuurlijk — vóór- en tegenstanders. Eenerzijds werd het noodig geacht dat „vanwege de gemeente uitbreiding gegeven worde aan de wandelingen”, omdat de meeste wandelwegen in de onmiddellijke omgeving der stad door den aanbouw van straten verdwenen of verdwijnende waren, „met name de zooveel bezochte wandelingen achter Abstede en Oudwijk”; bijna niet anders dan de singels, de bolwerken en de Maliebaan waren overgebleven. Anderzijds was men „met alle kracht tegen het voorstel” tot aankoop, omdat de zaak niet „nuttig en noodzakelijk” geacht werd voor de gemeente. Na een vrij lang debat werd met 15—9 stemmen besloten Burgemeester en Wet-houders te machtigen tot aankoop van het buitengoed. Op 16 April zou, volgens nader besluit van 18 Januari 1888 de betaling der koopsom en de overdracht plaats hebben. Het huis zou dan ook ontruimd zijn.

Een voordracht van B. en W. om het woonhuis voor 6 jaren te verhuren werd 12 April 1888 door den gemeenteraad verworpen met 14 tegen 13 stemmen: men wilde zich niet voor zoo lang binden in het uitvoeren van nog te ontwerpen plannen tot het in exploitatie brengen van het terrein. Want om het *geheel* voor parkaanleg te bestemmen, was bij niemand opgekomen en daarvoor was de koopprijs ook te hoog geweest; er werd meerdere malen aangedrongen op voorbeeldige bezuiniging.

Maar van invloed op dat besluit was ook de in dezelfde vergadering in behandeling genomen voordracht van B. en W. tot aankoop van een terrein ter grootte van ruim $11\frac{1}{2}$ H.A. ten oosten van den Nicolaasweg „en zulks ten einde dat terrein hoofdzakelijk tot park te bestemmen”. De prijs zou f 37000.— bedragen en de voorwaarde, die de eigenaar, mr. H. J. H. baron van Boetzelaer van Oosterhout, daarbij stelde was, dat er binnen 10 jaren een park aangelegd zou zijn.

Deze aankoop vond ongeveer dezelfde bestrijders en verdedigers. De „meeste zuinigheid moest worden in acht genomen”, werd gezegd (er was pas besloten „tot het in prolongatie uitzetten van kasgeld”). „Omdat wij de eene dwaasheid hebben begaan, bestaat er voor mij geen reden, nog een tweede dwaasheid te begaan, ten einde de eerste te verzachten”, verklaarde één der raadsleden. Het terrein lag „te ver buiten de kom der gemeente”. De stad zou zich „aan die zijde” niet uitbreiden, wel naar het westen, enz. Met 16—11 stemmen werd besloten de behandeling der voordracht uit te stellen totdat bij den Raad plannen met begrooting ingediend zouden zijn en men over de bestemming van het terrein in verband met dat van het Hoogeland kon oordeelen.

De voordracht van B. en W. om een vijftal parkarchitecten te belasten met het opmaken van een plan voor den aanleg tot park van beide terreinen en daarvoor f 2500.— uit te trekken, moest het bij de behandeling op 19 Juli afleggen tegen een toen ingediend voorstel tot het uitschrijven van een prijsvraag en het beschikbaar stellen van f 1000.— daarvoor, dat met 11 tegen 10 stemmen aangenomen werd. Op 27 Juli werd een nader besluit genomen omtrent de prijsvraag, en de daarbij gedachte jury uit 5 leden te doen bestaan. Vier maanden later, 22 November deelden B. en W. mede, dat 16 antwoorden waren ingekomen. Drie weken later besloot de gemeenteraad aan de ontwerpers van de twee plannen, die beter dan de andere geoordeeld werden (volgens de jury verdiende geen der ingediende plannen een bekroning) elk f 500.— uit te keeren. De ontwerpers waren H. Copijn te Groenekan (plan „Opgeplakte ster”) en J. A. Loran (plan „Eenvoud”), die zich bereid verklaarden hunne ontwerpen aan de gemeente af te staan.

Een week later besloot de gemeenteraad met 20 tegen 8 stemmen tot den aankoop van het Oudwijkerveld, — een besluit, waarvoor wij nu wel zeer dankbaar kunnen zijn.

Voor den aanleg van het Hoogeland werd het ontwerp van Copijn voor een groot deel gevolgd, voor dien van het Wilhelminapark dat van Loran.

Op 25 April 1889 besloot de gemeenteraad in beginsel het woonhuis van het Hoogeland te bestemmen tot museum en stond 27 Augustus een bedrag van f 14000.— toe, om dat huis tot

gemeente-museum in te richten en het museum van het stadhuis daarheen over te brengen.

Eenige prenten en teekeningen betreffende de beide parken zijn in de bekende bovenzaal van het Centraal Museum ter bezichtiging gelegd.

K.

UTRECHT ALS GILDESTAD. II.

Ontwikkelde zich in het bijzonder te Utrecht de productie voor de *verre* markt — m.a.w. de industrieën met haar export-relaties en haar geconcentreerde, kapitaal-intensieve productiewijze, welke kenmerkend is voor den *vroeg*-kapitalistischen bedrijfsvorm van de manufactuur — buiten ieder knellend gildeverband, van de productie voor *locale* behoefte bleef het gilde, ook in onze stad, de natuurlijke organisatievorm. In dit milieu van nog overheerschend *voór*-kapitalistisch karakter vervulden de gilden tot het laatste toe een werkzame functie. Tweeledig: ten eerste voor de handhaving, in de ambachtssfeer, van de stedelijke autarkie en in de tweede plaats voor de verzekering van het gelijkmatig kleinburgerlijk handwerkersbestaan. De eerste voorwaarde eener effectieve gildenorganisatie was steeds de *gildedwang*: om een ambacht te mogen uitoefenen, was het lidmaatschap van het gilde een dringende voorwaarde. De vaste wil om ook nog in de tweede helft der 18e eeuw den *gildedwang* voor de ambachtsgilden der locale markt te handhaven, blijkt uit verschillende Utrechtsche voorbeelden, welke Dr. Wiskerke in zijn studie: „De Afschaffing der Gilden in Nederland”¹⁾ memoreert. Zoo vaardigde in Juli 1788 de vroedschap van Utrecht een resolutie uit, waarbij de uitsluitende rechten van het bijhouwersgilde opnieuw afgekondigd werden en met nadruk de tewerkstelling van „beunhazen” verboden werd. De handhaving van den *gildedwang* der Utrechtsche lakenkoopers bleek uit de in 1763 vastgestelde instructie voor den bode van dit gilde. Zij bestond voor het grootste deel uit een punctueele samenvatting van wat deze beambte tot de handhaving van den *gildedwang* had te verrichten. Hij behoorde toe te zien of er mogelijk iemand in de stad de nering van het betrokken gilde, zonder hiervan lid te zijn, uitoefende; of er met lakenen, karsaaien, baaien „en andere tot deezen gilde specteerende goederen” langs de huizen werd geveild; of vreemde kooplieden dergelijke goederen aanvoerden; of deze goederen op het „Vrijdags erfhuis” verkocht werden. Vooral dit laatste was een steen des aanstoots. Het wekelijksche erfhuis was een aanlokkelijke gelegenheid om met allerlei goederen, onder den schijn, dat ze afkomstig waren uit een boedel-

1) Proefschrift verschenen in de „Bijdragen voor Economische Geschiedenis”. Uitgave H. J. Paris, Amsterdam.

scheiding, de Zunftzwang der neringilden te ontduiken. Het lakenkoopersgilde soms bijgestaan door dat der marskramers, was evenwel paraat en zag nauwkeurig op zijn rechten toe. Iedere verkoop van laken in het klein door „innewoonders ofte vreemden” buiten het gilde was verboden en de verkoop in het groot (bij heele en halve stukken en vierendeelen) was bovendien beperkt, doordat deze transacties alleen mochten geschieden „aan die van het gilde”. Voor niet-gildebroeders, burgers of vreemden, was dus de verkoop van laken enz. aan particulieren beperkt tot de „afgebaakte jaarmarkt”.

Dat het statuut van den gildedwang inderdaad geen doode letter was, bewijst de schrijver aan het geval van Simon Thonus, die zonder lid van het Utrechtsche lakenkoopersgilde te zijn, bij gelegenheid van de jaarmarkt 1763 adverteerde een partij fluweel enz. te koop te hebben, echter „te zijnen huize”. Hij werd veroordeeld tot een boete van 2 gouden ducaten en tevens voor de keus gesteld om of zijn handel op het terrein der jaarmarkt uit te oefenen of het gild te winnen.

Het volgend jaar werd de Amsterdamsche jood Jozeph Tobias te Utrecht „aangehaald” wegens het schenden van den gildedwang, door langs de huizen met laken te venten. Nadat het gilde der lakenkoopers aanvankelijk besloten had de geïncrimineerde goederen voor goeden prijs te verklaren, eindigde het geschil voor Tobias met een boete van niet minder dan 40 gld.

In 1770 bleek, dat de Wed. H. Ravee, die een geoorloofden handel in manufacturen dreef, quitantiën afgaf, geteekend: Wed. H. Ravee en Zoon. Oogenblikkelijk werd de zoon, Nicolaas, verplicht „het halve gild te winnen”. (Als gildmeesterszoon kon hij n.l. tegen den halven prijs lid van het gilde worden). Ofschoon hij aanvankelijk weigerde, daar „hem geen wet, daartoe verpligtende, bekend was”, eindigde hij met zich te onderwerpen aan den gildendwang.

Nog in 1796 hoorde men het Utrechtsche metselaarsgilde klagen over onderkruiperswerk van lieden, „die daar toe niet gerechtigd zijn”. Verder waren er destijds ook, die zich vermaten smidssloten te maken, zonder het gilde der smeden te hebben gewonnen. De overtreders werden voor de keuze gesteld of boete te betalen of alsnog het gild te winnen.

* * *

Verwant met den gildedwang was de scherpe, dikwijls klein-geestige begrenzing van de werkingssfeer der ambachten onderling. Met de toenemende beroepssplitsing als gevolg van de voortgaande specialisatie van het bedrijfsleven nam de actualiteit van dit gildeprobleem toe. Ook ten opzichte hiervan ontleent Dr. Wiskerke in zijn studie bewijsmateriaal juist aan *Utrechtsche* gildeverordeningen. De in 1788 door de vroedschap van Utrecht uitgevaardigde

resolutie voor het St. Jozefs (bijlhouwers-) gilde bedreigde met strenge straffen een ieder, die „den enen gildebroeder in des anderen gild" liet werken. In dezelfde verordening werd aan molenaars en schepenmakers verboden „zels geen timmermanswerk aan molens of schuiten" te verrichten; „alleen hetgeen molenaars- of schepenmakerswerk is, mag door hen worden verricht".

In deze „ordenings"-sfeer pasten, mede in verband met de empirische techniek, o.a. het instituut van den *verplichten leertijd* en de instelling van de *meesterproef* „ten eynde de goede gemeente van goed ende suffisant werck gedient ende versekert moge sijn." Een verplichte leertijd van twee jaar gold te Utrecht nog in het laatst der 18e eeuw bij de gilden der boekdrukkers, knoopmakers, looiers, zadelmakers, passementwerkers, bakkers, bijlhouwers en smeden. Bij het hoedenmakersgilde eischte men zelfs een leertijd van vier jaar. De meesterproef — aldus deelt de heer Wiskerke mede — werd (einde 18e eeuw) nog afgenomen bij de blauwververs en bij de met hen verbonden garentwijnders, bij de boekdrukkers en boekbinders, de hoedenmakers, de knoopmakers, de passementwerkers, bij sommige ambachten van het bijlhouwersgilde (de ambachten der stoelenmakers, wagenmakers, schrijnwerkers, timmerlieden, wieldraaiers en ladenmakers vormden meer of minder zelfstandige onderdeelen ervan), bij de kleermakers, de zadelmakers, de steenbikkers (waaronder metselaars en leidekkers), de bakkers, de kuipers en verscheidene groepen van het smeden-gilde (grofsmeden, huisslotenmakers, vuurslotenmakers, loopsmeden = geweerloopsmeden, tinnegieters, koperslagers, kopergraters (?), messenmakers, pompenmakers, stangenmakers = paardengebit-makers, strijkijzersmakers en trompettenmakers.)

* * *

De onkosten, aan de meesterproef verbonden, bereikten soms een hoogte, die zeer sterk denken doen aan monopolie-intenties. Ook daarvan geeft Dr. Wiskerke eenige voorbeelden. „Te Utrecht — het was weliswaar een der hoogste bijdragen voor het verkrijgen van het meesterschap — werd bij het bijlhouwersgilde een som van 68 gulden en 19 stuivers vereischt. Dit bedrag was samengesteld uit de volgende posten: de 9 proefopnemers kwamen den candidaat tijdens zijnen arbeid „zien" en ontvingen dan ieder 12 stuivers. Dit geschiedde 4 maal, zoodat deze contrôle een bedrag eischte van 21 gulden en 12 stuivers. Daarbij kwam het bedrag van bus, zegel, enz. 27 gulden en 1 st., alsmede een vast bedrag voor den maaltijd van 19 gulden en 8 st., waarvan o.m. de beruchte „gasterijen" betaald werden. Ook het gilde der zadelmakers eischte te Utrecht van den adspirant-meester hooge financieele offers, variërende van 60 tot 100 gulden. Overigens bewogen de bedragen zich binnen redelijke grenzen. De smeden vroegen 26 gulden, de kuipers 25, de boekdrukkers en boekbinders 22, de kleermakers 22, de bak-

kers 18, de lakenkoopers 12 gulden, benevens zes kannen wijn, de steenbikkers 6 gulden en 6 st.

Bij sommige gilden varieerde het proefgeld naar de geboorteplaats. Zoo eischte men bij het bakkersgilde 18, 25, 33 of 42 gulden, naargelang het adspirant-lid in de stad, in de provincie, buiten de provincie of buiten de Republiek geboren was. Op soortgelijke wijze handelde het schoenmakersgilde."

De vóór-kapitalistische zin tot economische en sociale gelijkheid was zoowel bij enkele gilden van de exportnijverheid als in de ambachtswereld van de locale markt aanwezig. In het Utrechtsche bijhouwersgilde mocht niemand meer dan één „toon" of winkel hebben. In eene ordonnantie voor het stofjeswerkersgilde werd nog in 1729 bepaald, dat „niemand zal vermogen méér dan vijf getouwen te hebben".

In een slot-artikel zullen wij aan het boek van Dr. C. Wiskerke de gegevens ontleenen betreffende de rol, welke Utrecht vervuld heeft in de actie tot de afschaffing der gilden. W. G. v. R.

OUDMUNSTERSCHE GEVELSTEEN UIT 1854.

Boven de poort die toegang geeft tot het vriendelijke hofje van de 22 vrije woningen in de — tusschen Lange Nieuwstraat en Nieuwegracht gelegen — Groenestraat (nr. 12—54), staat een eenvoudige ongekleurde gevelsteen, waarop het jaartal MDCCCLIV en de afbeelding van een aardbol, bekroond door het kruis: het wapen van het kapittel van Oudmunster. Deze afbeelding bewaart de herinnering aan den liefdadigheidszin van Jan van Medemblick (1542 †), die bij testament 37 vrijwoningen stichtte, in 1601 bij testament van den kanunnik Jan Merssman nog met 7 vermeerderd. Het beheer van deze fundatie, aanvankelijk door een procurator onder toezicht van het kapittel van Oudmunster gevoerd, smolt samen met dat van een oudere, reeds in 1400 door den deken van dit kapittel gestichte, fundatie van aalmoezen. Sedert 1668 zien wij beide stichtingen vereenigd onder de gemeenschappelijke benaming „De Eleemosynae van Oudmunster" ¹⁾.

Ook nadat de Oude Munster, de groote aan St. Salvator gewijde kerk, die stond op het tegenwoordige Oudmunsterkerkhof, in 1587 was afgebroken, en het kapittel was verhuisd naar de Sint-Paulusabdij (ter plaatse van het geheele blok dat thans wordt begrensd door Runnebaan, Trans, Korte Nieuwstraat en Hamburgerstraat), zette de eleemosynier of aalmoezenier van Oudmunster zijn administratie voort. En hij bleef dit zelfs nog doen na 1811, toen alle kapittelen door keizer Napoleon werden opgeheven, tot dat in 1813 het stedelijk bestuur het toezicht overnam ²⁾. Sedert kregen deze vrijwoningen een ruimere bestemming: behalve aan

Katholieken werden zij voortaan ook toegewezen aan personen van verschillende Protestantsche gezindte.

Hoe dan te verklaren dat nog in 1854 een nieuwe gevelsteen van Oudmunster wordt vervaardigd?

De rekeningen van het Fonds der Eleemosynae van Oudmunster over het jaar 1854 brengen ons hierop het antwoord³⁾. Want zij vertellen dat destijds de bestaande huizen „in de groene Steeg” voor afbraak zijn verkocht, waarna eerst 12 en daarna 10 nieuwe vrije woningen werden opgebouwd.

De Utrechtsche timmerman I. N. Willems, aan wien dit werk werd gegund, heeft blijkbaar toen den ouden gevelsteen van Oudmunster door een nieuwen vervangen — de relieffuitbeelding van het jaartal bewijst, dat dit niet op den ouden steen kan zijn aangebracht. En hij voegde het jaartal van de vernieuwing bij het oude wapen van de stichting.

C. C. v. d. G.

1) Mr. S. Muller Fzn., Catalogussen van de bij het Stads-archief bewaarde archieven. Eerste Afdeling. Utrecht, 1913. 8°. Blz. 68.

2) Aldaar, blz. 69.

3) Aldaar, blz. 70, onder nr. 432.

KLEINE MEDEDEELINGEN.

Jan van Eyck's „h. maagd met den katuizer”. — Over het aldus genaamde paneel in de verzameling van baron Robert de Rothschild te Parijs, hebben tal van kunsthistorici studies geschreven, zonder een bevredigende oplossing van den tijd van ontstaan, de herkomst van het schilderij en de voorstelling der figuren van dit meesterstuk uit de werkplaats van Jan van Eyck te geven.

In de laatst verschenen aflevering van „Oud-Holland” (LV-1938, blz. 49—62) deelt nu mr. H. J. J. Scholtens de uitkomsten van een door hem ingesteld onderzoek mede, en komt tot de zeer aanvaardbare gevolgtrekking:

„1e. dat de Madonna-Rothschild aanvankelijk was geplaatst in het voormalige katuizerklooster Genadedal bij Brugge;

2e. dat de heilige ter linkerkant van de H. Maagd voorstelt de H. Elisabeth van Hongarije, terwijl de knie-

lende katuizermonnik is Dom Jan Vos, die van 1441 tot 1450 prior van genoemd klooster is geweest;

3e. dat dit schilderij in het voorjaar van 1450, toen Jan Vos het prioraat te Brugge heeft verwisseld met dat van de chartreuse buiten Utrecht, althans omstreeks dien tijd, in het bezit is gekomen van de Utrechtsche katuizers;

4e. dat zij het hebben geplaatst op het Sint-Barbara-altaar in hun kloosterkerk, waar het waarschijnlijk is bewaard tot de verdrijving van het convent in de 2de helft der 16de eeuw;

5e. dat het paneel blijkbaar in 1441, het sterfjaar van den meester, is geschilderd;

6e. dat wellicht de Exeter-Madonna omstreeks 1450 voor de katuizers van Brugge is geschilderd, ten einde hun het gemis van Van Eyck's schepping te vergoeden.”

Onder de Exeter-Madonna wordt

verstaan het aan Petrus Christus toegeschreven paneel in het Kaiser-Friedrich-Museum te Berlijn, dat blijkbaar een navolging der Rothschild-Madonna is.

De volgende op Utrecht betrekking hebbende bijzonderheden zijn nog aan de uitvoerige beschouwingen van mr. S., die op hechte documenteering steunen, ontleend.

Over den persoon van Jan Vos deelt de schr. mede, dat hij aanvankelijk tot de Deutsche Orde heeft behoord. „Blijkens een oorkonde van 19 Augustus 1431 was hij op dat tijdstip procurator (schaffenaar) in het Deutsche Huis te Utrecht. Ook schijnt hij ergens commandeur te zijn geweest. In de jaren dertig der 15de eeuw is hij overgegaan naar de kartuizers. Hij ontving het kleed van Sint-Bruno in het klooster Nieuwlicht bij Utrecht. Weldra belastte men hem ook daar met de functie van procurator.” In 1441 is Jan Vos tot opvolger van den toen overleden prior van Genadedal bij Brugge aangewezen.

„In het voorjaar van 1450 verkreeg de Utrechtsche prior, Hendrik van Vreeswijk, op zijn aandringen ontheffing uit zijn bestuursambt. Tegelijkertijd benoemde het generaal kapittel der Grande Chartreuse Jan Vos tot prior van het klooster zijner professie. Volgens de kloosterkroniek heeft hij Nieuwlicht, dat een tijdperk van grooten bloei beleefde, „sapientissime et laudabilitur” bestuurd. In 1458 werden de visitatoren gemachtigd om hem, zoo noodig, op zijn verzoek wegens ouderdom en ziekte van het prioraat te ontheffen, hetgeen nog in hetzelfde jaar is geschied... Hij stierf in Nieuwlicht 15 Februari 1642 en werd begraven aan de westzijde van het groote kloosterpand bij den buitenwand....

„Dat de Madonna-Rothschild omstreeks 1450 in het bezit van Nieuwlicht is gekomen, kan worden afgeleid uit eenige omstandigheden. Het Sint-Barbara-altaar, waarop het stuk in de kerk der Utrechtsche kartuizers werd geplaatst, is eerst op 14 October 1446 gewijd. In het voorjaar van 1451 heeft de Grande Chartreuse bij wijze van bijzondere gunst goedgevonden, dat het convent van Nieuwlicht het feest van Sint-Barbara jaarlijks op een bijzondere wijze zou vieren. Reeds eerder, namelijk in 1407, was aan het Utrechtsche convent toegestaan het feest van Sint-Barbara te vieren... Voorts had een weldoenster, domicella Sophia de Rinevelt, er voor gezorgd, dat telken jare op den Sint-Barbaradag de zoo sobere en eentonige voeding van de conventualen een feestelijke afwisseling verkreeg door de verstrekking van Rijnwijn.

„Sint-Barbara gold als patrones tegen de pestziekte. In 1493 maakte de zwarte dood in Utrecht vele slachtoffers. Ook in 1450, het jaar waarin Jan Vos als prior daar is teruggekeerd, woedde deze ziekte te Utrecht.” Mr. S. is „daarom geneigd te veronderstellen, dat deze omstandigheden van invloed zijn geweest op het tot stand komen van het schilderij en op zijn overbrenging naar de bisschopstad.”

Op de zich zelf gestelde vraag of er een bepaalde reden voor kan hebben bestaan, dat op het paneel naast Sint-Barbara de H. Elisabeth van Hongarije staat afgebeeld, antwoordt de schr., „dat hierin misschien een reminiscentie gezien kan worden aan de kerk der Deutsche heeren te Utrecht, die aan deze heilige was toegewijd, toen Jan Vos nog tot hen behoorde.”